

महात्मा गांधींचे शैक्षणिक विचार आणि विविध दृष्टिकोन

डॉ. माया बी. मसराम, शरदराव पवार कला व वाणिज्य महाविद्यालय गडचांदूर ता. कोरपना जि. चंद्रपूर महाराष्ट्र

सारांश

राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांनी केवळ भारताला स्वतंत्र करण्यात योगदान दिले नाही तर त्यांनी कर्तव्य आणि कार्यावर आधारित मूल्यांवर आधारित नवीन शिक्षण योजनेची रूपरेषा मांडली. ही योजना वर्धा योजना म्हणून ओळखली जाते. गांधीजींनी शिक्षण ही सर्वसमावेशक प्रक्रिया मानली. खरे तर शिक्षण म्हणजे माणसाच्या अंगभूत सर्व पैलूंचा बहुआयामी विकास होतो. विकास घडतो. त्यांचा असा विश्वास होता की शिक्षणामुळे मानवी शरीर, मन आणि आत्मा यांचा उत्कृष्ट विकास होतो. वस्तुस्थिती अशी आहे की प्रत्येक मुलाला त्याचे प्रारंभिक शिक्षण प्रथम त्याच्या कुटुंबातच मिळते. गांधीजींच्या संकल्पनेत शिक्षण हेच आहे, जे मुलांच्या अज्ञानाचा अंधार नष्ट करून त्या जागी नवा ज्ञान-प्रकाश आणि जिज्ञासा-पिपासू जागृत करते. योग्य शिक्षण हेच आहे जे मुलांच्या आत असलेले सर्वोत्तम घटक बाहेर आणते आणि त्यांना योग्य आणि सुंदर मार्गाकडे जाण्याची प्रेरणा देते. मुलांच्या शारीरिक, मानसिक आणि आध्यात्मिक विकासात जो सहकार्य करतो तेच खरे शिक्षण होय. गांधीजींनी शिक्षण हे एक महत्वाचे साधन मानले आहे, ज्यामुळे मुलांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण आणि योग्य विकास होतो.

मुख्य शब्द :- समाजोपयोगी, अध्यात्माची, खरा माणूस, चारित्र्यनिर्मिती, उदरनिर्वाह, जीवनाभिमुख, सहानुभूती, प्रस्तावना

महात्मा गांधींच्या मते, शिक्षणाचा अर्थ केवळ औपचारिक ज्ञान नाही, तर व्यावहारिक आणि अनुभवात्मक ज्ञान, जे मानवाला एक नवीन दृष्टी आणि मूळ विचारसरणीचे वैशिष्ट्य देते. गांधीजींच्या संकल्पनेत अशा सर्व शिकवणी निरर्थक आहेत, ज्यामुळे मुलाला स्वतंत्र आणि समाजोपयोगी नागरिक बनवता येत नाही. शिक्षण हे खरे आहे. हे माणसाला पूर्णत्व देते आणि त्याची अपूर्णता संपवते. गांधीजींच्या मते, खरे शिक्षण हेच आहे जे माणसाचे शरीर, आत्मा आणि हृदय इत्यादींमध्ये सुसंवाद प्रस्थापित करते आणि त्याचे व्यक्तिमत्व प्रदान करते. गांधीजींचा अक्षरज्ञानावर कधीच विश्वास नव्हता. त्यांच्या शिक्षणाच्या संकल्पनेत समाजाच्या सर्वांगीण विकासाच्या प्रक्रियेची ओळख आहे. गांधीजींच्या दृष्टीने भौतिक विकासाशी संबंधित शिक्षण अपूर्ण आहे. जेव्हा अध्यात्माची साथ असते तेव्हा शिक्षणाला परिपूर्णता प्राप्त होते आणि त्याद्वारे मानवतेची सेवा आणि संरक्षण होते.

शैक्षणिक विचार:-

खऱ्या शिक्षणाच्या संकल्पनेच्या पार्श्वभूमीवर गांधीजींनीही आईचे दूध महत्त्वाचे मानले आहे, कारण त्यांचा असा विश्वास आहे की खऱ्या अर्थाने आईच्या दुधासोबतच मुलांमध्ये चांगल्या संस्काराचा पाया रचला जातो, त्यामुळे मातृप्रेमाची आणि मातृभूमीची भावना निर्माण होते. त्यांच्यात प्रेम बिंबवता येते. सहज विकसित करता येते. शिक्षणतज्ञ हक्सले यांनीही खऱ्या शिक्षणाविषयी आपले मत मांडले आहे की, ज्याची बुद्धी शुद्ध शांत, शांत आणि न्यायी आहे. त्या माणसाला खरे शिक्षण मिळाले आहे, ज्याचे मन निसर्गाच्या नियमांनी भरलेले आहे आणि ज्याची इंद्रिये त्याच्या नियंत्रणात आहेत, ज्याची अंतःप्रेरणा शुद्ध आहे आणि जो मध्यम आचरणाचा निषेध करतो आणि इतरांना आपले मानतो. असा माणूस खऱ्या अर्थाने सुशिक्षित मानला जातो, कारण तो निसर्गाच्या नियमांचे पालन करतो.

गांधीजींनी मानवाला पशुवादी प्रवृत्ती नसून मानवी गुण, वैशिष्ट्ये आणि चांगुलपणा धारण केलेला मानला आहे आणि शिक्षण हे एक साधन म्हणून व्यक्त केले आहे ज्याद्वारे एखादी व्यक्ती किंवा, माणूस म्हणून विकसित होतो. लोकनायक जयप्रकाशजी यांनीही शिक्षणाचा अर्थ माणसाला चांगला माणूस बनवण्याची प्रक्रिया असा व्यक्त केला आहे आणि माणसाचा अर्थही स्पष्ट केला आहे. आम्ही भारतीय आहोत, आम्ही हिंदू आहोत, आम्ही मुस्लिम आहोत". ख्रिश्चन आहेत, ते ब्राह्मण आहेत, ते लिंगायत आहेत, ते कलाकार आहेत, ते विद्वान आहेत, ते वैज्ञानिक आहेत, ते समाजवादी आहेत, ते कम्युनिस्ट आहेत, पण ते मानव नाहीत. मानव बनणे म्हणजे धर्म, विज्ञान, राष्ट्रवाद या विचारधारा नाकारणे, तर त्यापलीकडे जाऊन ही बाह्य आवरणे दूर करून खरा माणूस ओळखणे. मानव बनवणे

म्हणजे मानवाला मानणे, त्यांना जागतिक नागरिक बनवणे, प्रत्येक माणसाच्या जीवनात सुख आणि स्वातंत्र्य मिळावे अशी इच्छा करणे. मानव असणे म्हणजे अन्याय आणि अत्याचाराविरुद्ध लढणे, त्याविरुद्ध लढणे आणि त्याचा नैतिक पर्याय शोधणे. अशाप्रकारे शिक्षण ही 'माणूस' बनवण्याची प्रक्रिया म्हणून व्यक्त करून त्यांनी त्यात अनेक गोष्टी अंतर्भूत केल्या आहेत. ज्याद्वारे जीवनाचे सर्वोच्च ध्येय "मोक्ष" प्राप्त होते. त्याच्या अध्यात्मिक अभिव्यक्तीबरोबरच, त्याने त्याचा अर्थ सांसारिक दृष्टीकोनातून बाह्य बंधनांपासून मुक्त केला आहे. गुजरात कॉलेजमध्ये दिलेल्या भाषणात ते म्हणाले होते, "कोणताही जीव केवळ स्वातंत्र्याच्या अवस्थेतच फुलू शकतो, अवलंबित्वात नाही.

गांधीवादी शैक्षणिक विचारांतर्गत चारित्र्यनिर्मिती हे शिक्षणाचे मुख्य उद्दिष्ट मानले गेले आहे. त्यांच्याच शब्दांत, मी हृदयाच्या संस्कृतीला किंवा चारित्र्याच्या निर्मितीला प्रथम स्थान दिले आहे. स्वतंत्र भारताच्या शैक्षणिक उद्देशाविषयी गांधीजी म्हणाले मी चारित्र्य निर्माण करण्याचे धैर्य, सामर्थ्य, सद्गुण आणि मोठ्या ध्येयांच्या शोधात स्वतःला विसरण्याची क्षमता विकसित करण्याचा प्रयत्न करेन. शिक्षणात ते अधिक महत्त्वाचे आहे. गांधीजींनी चारित्र्यनिर्मिती हा शिक्षणाचा केंद्रबिंदू मानला आहे. त्यांचे विधान आहे "तुमचे सर्व शिक्षण जर सत्य आणि शुद्धतेवर आधारित नसेल तर ते निरुपयोगी आहे. विद्यार्थ्यांनो, जर तुम्ही तुमचे चारित्र्य आणि पावित्र्य जपले नाही आणि तुम्ही विचार, वाणी आणि कृती शुद्ध नसाल, तर तुम्ही उच्चपदस्थ विद्वान म्हणून शाळेतून उत्तीर्ण झालात, तरी तुमचा विनाश समजला पाहिजे.

गांधीजींच्या मते शिक्षणाचा उद्देश

गांधीजींचे उद्दिष्ट शिक्षण क्षेत्रातील आदर्शवादी आणि प्रयोगशीलता हे होते. आदर्शवादी दृष्टिकोनानुसार गांधीजींनी आत्मसाक्षात्कार हे शिक्षणाचे मुख्य उद्दिष्ट मानले होते. आत्म्याच्या प्रक्षेपणाला स्वतःमध्ये महत्त्व आहे असे त्यांचे मत होते. गांधीजींचा चारित्र्यनिर्मितीवर आणि शिक्षणाद्वारे दैवी ज्ञानाकडे वाटचाल करण्यावर विश्वास होता. आत्मसाक्षात्काराच्या ध्येयाने जीवनाचे अंतिम ध्येय गाठता येते. प्रयोगवादी विचारसरणीनुसार, गांधीजींचे तत्कालीन शिक्षणाचे उद्दिष्ट हेच आहे जे कोणत्याही देशात आणि परिस्थितीत महत्त्वाचे असते, महात्मा गांधींच्या मते शिक्षणाचा उद्देश पुढील प्रमाणे आहेत.

१. चारित्र्य बांधणी:

चारित्र्य घडवणे हे शिक्षणाचे मुख्य उद्दिष्ट असावे. ज्या मुलामध्ये चारित्र्य घडवता येत नाही, त्या मुलामध्ये शिक्षणाचा हेतू अयशस्वी ठरतो. शिक्षण हे ओझे नसून यातून आपण आपल्या जीवनाला नवी दिशा देऊ शकतो. तुम्ही तुमचा आंतरिक आत्मविश्वास वाढवू शकता, तुम्ही स्वतःमध्ये आत्मविश्वास निर्माण करू शकता.

२. उपजीविकेची क्षमता:

शिक्षण हे केवळ चारित्र्य निर्माण करण्यासाठीच नाही तर व्यक्तीची कमाई क्षमता वाढवण्यासाठी मदत करते. शिक्षणाशिवाय आपण उदरनिर्वाहासाठी योग्य दिशा शोधण्यात अपयशी ठरतो. शिक्षण ही एकमेव संपत्ती आहे जी आपले जीवन सर्व प्रकारच्या संकटांपासून वाचवते आणि आपले जीवन चांगले बनविण्यात मदत करते.

३. सांस्कृतिक विकास:

प्राचीन काळातील सांस्कृतिक किंवा चालीरीती आजच्या आधुनिक युगात दिसत नाहीत, शिक्षण हे एकमेव माध्यम आहे ज्याद्वारे आपण आपली संस्कृती टिकवून त्याचा विकास करू शकतो.

४. सुसंगत विकास:

येथे शिक्षणाचा एक उद्देश असायला हवा की मुलामध्ये सातत्य विकसित होऊ शकेल. इतरांना दुखावणारे असे चैतन्य घर त्यांच्यात बांधू नका, तर त्यांच्यात अशी सहवासाची भावना असली पाहिजे की त्यांना आपल्या आजूबाजूचे देश समजतील.

५. वैयक्तिक आणि सामाजिक उद्दिष्टे:

शिक्षणाचा मुख्य उद्देश मुलाला चांगले जीवन प्रदान करणे आहे जेणेकरून तो त्याच्या वैयक्तिक आणि

सामाजिक कार्यात सक्रियपणे सहभागी होऊ शकेल आणि स्वतःच्या आणि समाजाच्या चांगल्या भविष्यासाठी पुढे जाऊ शकेल. तसे झाले नाही तर शिक्षणाचा उद्देश पूर्ण होत नाही.

1. वर्तमान उद्दिष्ट

- मुले मोठी झाल्यावर उदरनिर्वाह करण्यास सक्षम करणे.
- मुलांना त्यांच्या वर्तनातून त्यांची संस्कृती व्यक्त करण्यास प्रशिक्षित करणे.
- मुलांच्या शारीरिक, मानसिक आणि आध्यात्मिक शक्तींचा विकास करणे.
- मुलांचे चारित्र्य निर्माण.
- मुलांमध्ये सर्व प्रकारचे ज्ञान देऊन आत्म्याला उच्च जीवनासाठी तयार करणे.

२. अंतिम उद्दिष्ट

. मुलांच्या चारित्र्य घडवण्याबरोबरच त्यांच्यात सामाजिक विकासही झाला पाहिजे जेणेकरून देशाचा विकास होईल.

- मुलाला इतके नैतिक बनवले पाहिजे की तो स्वतःचा उदरनिर्वाह स्वतः करू शकेल
- शिक्षण हे संस्कृती किंवा नैतिक शिक्षणाशी देखील संबंधित असले पाहिजे ज्याशिवाय शिक्षण अपूर्ण आहे.

गांधीजींच्या मते अभ्यासक्रम कसा असावा?

गांधीजींच्या अभ्यासक्रमाला उपजीविकेचे साधन बनविण्यावर भर देण्यात आला आहे. त्यांच्या मते, शिक्षण केवळ सैद्धांतिक, पुस्तकी आणि साहित्यिक नसून ते जीवनाभिमुख आणि कलाभिमुख असले पाहिजे. त्यांच्या शिक्षणात पुढील विषयांना स्थान दिले आहे-

१. हस्तकला: विणकाम, चामड्याचे काम, शेती, मातीची भांडी, बागकाम इ.
२. भाषा: मातृभाषा, राष्ट्रभाषा, प्रादेशिक भाषा इ.
३. गणित: अंकगणित बीजगणित आणि रेखीय गणित.
४. सामाजिक विज्ञान: इतिहास, भूगोल, नागरिकशास्त्र, सामाजिक विज्ञान.
५. विज्ञान शिक्षण: भौतिकशास्त्र, रसायनशास्त्र, प्राणीशास्त्र, आरोग्य विज्ञान इ.
६. कला: संगीत, चित्रकला, नृत्य इ.
७. शारीरिक शिक्षण: खेळ, जिम्नॅस्टिक, कुस्ती, कवायती इ.
८. आचार शिक्षण: नैतिक शिक्षण, समाजसेवा, प्रार्थना आणि इतर कार्यांचे ज्ञान.

गांधीजींच्या शिक्षण तत्त्वज्ञानाची मूलभूत तत्त्वे

१. शिक्षणामुळे मुला-मुलींमध्ये सर्व मानवी मूल्ये विकसित होतात.
२. शिक्षण म्हणजे माणसाच्या शरीराचा, हृदयाचा, मनाचा आणि आत्म्याचा विकास.
३. शिक्षणामुळे मुलांना बेरोजगारीपासून सुरक्षितता मिळते.
४. शिक्षण जीवनाच्या वास्तविक परिस्थितीत केले पाहिजे. सामाजिक आणि भौतिक वातावरणाशी संबंधित असले पाहिजे.
५. संपूर्ण देशातील प्रत्येक मुलाला 6 ते 14 वर्षांपर्यंतचे सक्तीचे आणि मोफत शिक्षण दिले पाहिजे.
६. शिक्षणाचे माध्यम मातृभाषा असले पाहिजे आणि सर्व भाषांमध्ये तिला प्रथम स्थान मिळाले पाहिजे.

विद्यार्थी-शिक्षक संबंध:-

गांधीजींनी शिक्षकांचे कार्य महत्त्वाचे मानले आहे, कारण त्यांनी मुलांच्या विकासासाठी योग्य दिशेने मार्गदर्शन करणे, योग्य मदत देणे इत्यादी तसेच समाजाच्या विकासासाठी योग्य वातावरण निर्माण करायचे असते. त्यांनी म्हटले आहे, शिक्षकांनी त्यांचे कार्य अशा प्रकारे केले पाहिजे, ज्यामध्ये शारीरिक आणि मानसिकतेला अनुकूल वातावरण असेल. जर त्याने आपल्या विद्यार्थ्यांच्या वडिलांचे स्थान स्वीकारले, तर त्यांना आपोआप कळेल की त्यांना काय हवे आहे आणि ते लगेच त्यांना देण्यास तयार होतील आणि तेवढी क्षमता मिळवण्याचा प्रयत्न करतील आणि सर्व शिक्षणाचे उद्दिष्ट चारित्र्य घडवणे आहे. हे लक्षात ठेवले तर, चारित्र्य असलेल्या

शिक्षकांना निराश होण्याची गरज नाही. गांधीजींनी शिक्षकाला शिक्षण प्रक्रियेतील एक प्रभावी घटक मानले आहे. म्हणूनच सर्वप्रथम त्यांनी शिक्षक कसा असावा यावर आपले मत मांडले आहे? त्यांचे मत असे आहे की शिक्षक तो आहे जो आपल्या आचरणाने एखाद्याला नीतिमान बनवतो. या विधानावरून स्पष्ट होते की शिक्षकात आदर्श गुण असावेत. पात्रता आणि चांगल्या वर्तनाने शिक्षकांची निवड करण्यावर त्यांनी भर दिला आहे. त्यांचे विधान असे आहे की, “ज्या स्त्री-पुरुषांची अनिवार्य शिक्षणासाठी निवड झाली आहे, त्यांच्यात आधीपासून देशाप्रती प्रेम, आत्मत्यागाची भावना, चांगले आचरण आणि हस्तकलेचे ज्ञान असले पाहिजे. गांधीजींनी सांगितले आहे की सत्य, अहिंसा, प्रेम, न्याय, सहानुभूती, सदसद्विवेकबुद्धी, अस्तेय, पवित्रता इत्यादी गुण चांगल्या आचरणात असणे आवश्यक आहे. त्यांच्या मते, शिक्षक जिज्ञासू आणि समस्या सोडवणारा असावा.

गांधीजींच्या मते शिक्षकांनी स्वार्थाच्या वर उठून काम केले पाहिजे. शिक्षकांना समाजात योग्य स्थान मिळत नाही, तर शिक्षक स्वतःला उच्च स्थान मिळवून देऊ शकतो, त्यासाठी कर्तव्याच्या भावनेला महत्त्व असायला हवे, असेही त्यांनी नमूद केले आहे. तो आपल्या कृतीतून शाळेला नवे रूप देऊ शकतो आणि राष्ट्रीय चेतनेशी सुसंगत बनवू शकतो. शिक्षकांनी आपली उपजीविका विसरून आपले अध्यापन कर्तव्य लक्षात ठेवले तर शाळांमध्ये नवचैतन्य दिसून येईल आणि ते खऱ्या अर्थाने राष्ट्रीय होतील.

गांधींनी शिक्षकांना आदर्श बनण्याची सूचना केली कारण त्यांचा विद्यार्थ्यांवर सर्वाधिक प्रभाव असतो. “शिक्षकाचे स्थान असे असते की मुले आणि मुली नेहमीच त्यांच्या प्रभावाखाली असतात. ते गुरूचे शब्द प्रमाण समजतात. गांधीजींची इच्छा होती की "शिक्षक हे बाहेरून आणि आतून आदर्श आणि वास्तवाचे स्वरूप असले पाहिजेत आणि शिक्षकांनी मुलांसाठी प्रेरणास्रोत असावेत, जेणेकरून त्यांचे आध्यात्मिक शिक्षण नैसर्गिकरित्या चालू राहावे. शरीराचे शिक्षण शरीराच्या व्यायामाने मिळते, बुद्धीचे शिक्षण बुद्धीच्या व्यायामाने मिळू शकते आणि त्याचप्रमाणे आत्म्याचे शिक्षण मनाच्या व्यायामाने मिळू शकते. म्हणूनच विद्यार्थी उपस्थित आहे की नाही याची काळजी शिक्षकाने घेतली पाहिजे, वर्गात बसलेला शिक्षक आपल्या वागण्याने विद्यार्थ्यांचा मन हादरवू शकतो.

विद्यार्थी आणि शिक्षण:-

गांधीजींनी विद्यार्थी जीवन अत्यंत महत्त्वाचे मानले आहे. विद्यार्थ्यांचे मत व्यक्त करताना त्यांनी लिहिले आहे - "विद्यार्थ्यांचा अर्थ असा आहे - ज्याला शिकण्याची भूक आहे." जाणण्यायोग्य गोष्टींचे ज्ञान म्हणजे विद्या आणि जाणणे म्हणजे केवळ आत्मज्ञान, हेच खरे ज्ञान आहे. याच आधारावर गांधीजी म्हणाले की, माणसाने आयुष्यभर ज्ञान मिळवले पाहिजे. असा विचार विनोबाजींनीही व्यक्त केला आहे. त्यांच्या एका प्रवचनात त्यांनी विद्यार्थ्यांना सतत ज्ञान संपादन करत राहण्याची सूचना केली आणि ते म्हणाले, “मी ७३ वर्षांचा विद्यार्थी आहे. असा एकही दिवस जात नाही ज्यात कोणी विद्या शिकली नसेल. गांधीजींनी विद्यार्थ्यांना आत्मसंयमी आणि विनयशील राहण्याचा सल्ला दिला आहे. संयमात एक विशेष प्रकारचा आनंद असतो, तो विद्यार्थ्यांनी अनुभवावा, अशी त्यांची धारणा आहे. त्यांच्याच शब्दात, “ विद्यार्थ्यांचे जीवन हे स्वयंनियंत्रित असले पाहिजे. संयमात आनंद असतो. तो आनंद विद्यार्थ्यांनी अनुभवावा अशी माझी इच्छा आहे. त्यांनी संवेदनशीलता हा विद्यार्थ्यांचा आवश्यक गुण मानला आहे आणि म्हटले आहे की "विद्यार्थ्यांनी कधीही नम्रतेचा त्याग करू नये. गांधीजीला विद्यार्थ्यांना प्रत्येक बाबतीत आणि परिस्थितीत नम्र पाहायचे होते.

गांधीजींच्या विचारसरणीनुसार, विद्यार्थ्यांचे विषमतेने व्यक्त केलेले विचार त्यांच्या जीवनातील सर्व पैलूशी संबंधित असतात, ज्यामध्ये शैक्षणिक जगताच्या समस्याही लक्षात ठेवल्या जातात. या सर्व कल्पना निःसंशयपणे अनुकरणीय आहेत आणि विद्यार्थ्यांचे जीवन प्रत्येक बाबतीत सुधारण्यासाठी योग्य आहेत. गांधीजींच्या मते, "शिक्षक आणि विद्यार्थी एकत्र काम करतात, म्हणून शिक्षकाच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विद्यार्थ्यांवर सर्वात जास्त प्रभाव पडतो." पुस्तके आणि व्याख्यानांपेक्षा "मुले शिक्षकांच्या जीवनातून अधिक शिकतात". गांधीजींचा असा विश्वास होता की शिक्षक पात्र असेल तर तो त्यांच्या सर्व कार्यात यशस्वी होतो, तो विद्यार्थ्यांच्या निष्ठेचा केंद्रही असतो. शिक्षकांना भरघोस भक्ता मिळाल्यास ते सर्व मार्गाने आपले काम करू शकतील. शिक्षक लोखंडी चुंबकाप्रमाणे काम करतात. शिक्षकाचे वेगळेपण विद्यार्थ्यांला असह्य झाले पाहिजे. त्यामुळे गांधीजींच्या दृष्टीने शिक्षक असा असावा

की तो विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक गरजा, आवडीनिवडी आणि कल लक्षात घेऊन काम करतो, मग अशा शिक्षकाला चांगले लोक सोडायला तयार नसतात. त्यांच्यात निर्माण होणारे नाते हे आंतरिक प्रेरणांचे नाते असते.

निष्कर्ष :-

अशाप्रकारे आधुनिक आणि व्यावसायिक शिक्षण मिळवतानाच मुलांनी आपल्या उरलेल्या वेळेचा शारीरिक आणि सृजनात्मक कार्यात सदुपयोग करणे आणि आपल्या आयुष्यातील काही क्षण समाजसेवेसाठी आणि राष्ट्रसेवेसाठी देणेही आवश्यक आहे, असे गांधीजींचे मत होते. ते गांधीजींना असेही वाटले की जर सध्याचे शिक्षण चांगले भावी पिढी तयार करत नसेल तर ते केवळ कृत्रिमच नाही तर निरर्थक आणि निरुपयोगी आहे. अशा शिक्षणातून अनेक प्रकारच्या त्रुटी निर्माण होतील. सर्वप्रथम, अशी शिक्षित व्यक्ती जीवनात येणाऱ्या कठीण आणि प्रतिकूल परिस्थितीशी जुळवून घेऊ शकत नाही आणि त्यात सामंजस्य करू शकत नाही आणि प्रतिकूल परिस्थितीच्या भीतीने तो विघटन आणि विचलनाला बळी पडण्याची शक्यता असते. योग्य व खऱ्या शिक्षणाअभावी त्यांच्यात संघर्षशक्तीचा अभाव वाढेल, त्याचप्रमाणे त्यांच्यात शिस्त, समाजसेवा, सहकार्य, सद्भावना, नेतृत्व आणि शांततापूर्ण गुण विकसित होऊ शकणार नाहीत. गांधीजींना सध्याच्या शिक्षणपद्धतीतील दोष माहीत असल्याने व त्याचे संभाव्य परिणाम माहीत असल्याने त्यांनी सध्याच्या शिक्षणपद्धतीतील दोष दूर करून नवीन प्रणालीचा प्रकल्प लोकांसमोर मांडला व त्याची उपयुक्तता लोकांना समजावून सांगितली. मूळ स्वरूपात गांधीजींची शिक्षण योजना भारताच्या विकासाचा मार्ग मोकळा करण्यासाठी उपयुक्त ठरली, परंतु आधुनिक विज्ञान आणि औद्योगिक विकासाच्या युगात त्याची अंमलबजावणी नेहमीच प्रश्नचिन्ह बनून राहिली. यामुळेच नंतरच्या काळात गांधीजींची शिक्षण योजना अर्धवट मनाने सरकारने आणि संस्थांनी स्वीकारली आणि तिचे यश संशयाने घेरले गेले. सध्याच्या परिप्रेक्ष्यात अत्यंत वैज्ञानिक दृष्टी असलेले लोकही गांधीजींची शिक्षण योजना कमी उपयुक्त किंवा निरुपयोगी मानतील, पण वास्तव हे आहे की आजही भारताच्या स्वावलंबनात हेच खरे ठरेल.

सन्दर्भ:-

1. आचार्य विनोबा - सर्वोदय विचार और स्वराज्य शास्त्र, स. सं. प्र. वाराणसी - 1
2. महात्मा गाँधी - हिन्द स्वराज, नवजीवन ट्रस्ट, अहमदाबाद
3. महात्मा गाँधी - मेरे सपनों का भारत, सं. से. सं. प्र. वाराणसी
4. दादा धर्माधिकारी - मानवीयनिष्ठ, सं. से. सं. प्र. वाराणसी
5. मल्लिक - गाँधीविचार दर्शन, न. जी. टू. अहमदाबाद
6. देवी दत्त शर्मा - गाँधीविचार और विश्वशांति, सं. से. सं. प्र. वाराणसी